

№т.
Г95

НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

ГУРДЖІ Юлія Олексіївна

УДК 343.122

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ І РЕАЛІЗАЦІЇ
КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ПОТЕРПІЛОГО
НА ДОСУДОВИХ СТАДІЯХ

Спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика, судова експертиза

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

ХАРКІВ – 2000

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

29 02 А

Актуальність теми дослідження визначена завданнями, що були поставлені перед національною юридичною наукою в зв'язку з визнанням на конституційному рівні статусу України як правової держави (ст. 1 і 3 Конституції), і обумовлена наступними обставинами. *По-перше*, незважаючи на об'єктивні труднощі соціально-економічного, ідеологічного, політичного, психологічного, криміногенного характеру, положення, які закріплені в зазначених конституційних нормах, припускають необхідність дотримуватися у формуванні правової держави тих принципів, які складають його сутність. Ці традиційні, фундаментальні принципи виявляють себе в самі тих загальних і приватних ознаках, що теорія права класифікує на матеріальні і формальні. Саме друга група ознак складає традиційний предмет дослідження представників кримінально-процесуальної галузі наукового знання. В даний час у групі формальних (або процедурних) ознак особливу важливість набувають: юридична захищеність особистості (мається на увазі наявність розвинених і ефективних процедурно-юридичних засад для вільного здійснення, охорони і захисту основних прав людини); значиме положення в громадському житті судових органів як вирішальної, найбільше надійної юридичної гарантії прав людини; обов'язок держави забезпечити особистості право на судовий захист, на одержання кваліфікованої юридичної допомоги (у тому числі безкоштовної), на доступ до правосуддя і на компенсацію заподіяної шкоди.

Разом з тим, невирішеність на сьогоднішній день комплексу проблемних питань, які стосуються механізму ефективності роботи юридичних гарантій у сфері кримінального судочинства, викликає особливу тривогу, оскільки сприяє посиленню такого негативного соціального явища, як правовий нігілізм, що аж ніяк не сприяє формуванню в Україні правової держави. У цьому випадку безсилля права породжує лише негативне, зневажливе до нього ставлення.

Особливу гостроту проблема юридичної захищеності (а точніше – незахищеності) набуває в правовому положенні осіб, що постраждали від злочинів. Підстави набуття ними відповідного процесуального положення (статусу потерпілого), як утім, і обсяг повноважень, наданих цим статусом, відрізняється вкрай декларативним характером, відсутністю в галузевому законі гарантій їх забезпечення і механізму реалізації. Ці та інші приклади, що відзначаються як вченими-процесуалістами, так і безпосередніми правозастосувачами, нетотожності юридичного (правового статусу) і фактичного положення людини, з одного боку – підбивають повагу до суду як єдино можливого і діючого засобу захисту порушеного права в правовій державі, довіру до влади, авторитет Конституції, з іншого боку – орієнтують дослідників у процесі удосконалювання чинного галузевого (кримінально-процесуального) законодавства, та законодавства, що розробляється.

По-друге, вирішальним чинником у формуванні правової держави є т.зв. «людський чинник», оскільки характер втілення в життя прав, свобод, законних інтересів особистості значною мірою визначається особистим відношенням до них

їх носіїв. Від суб'єкта права в даному випадку потрібно виявлення хоча б мінімуму активності. У той же час, сам процес формування активної позиції в чималому визначається якістю юридичних механізмів, їх доступністю та послідовністю, а також наявністю гарантій досягнення мети. Відсутність таких гарантій змушує людину шукати засоби вирішення проблеми поза сферою дії передбачених для цього юридичних механізмів. Подібна ситуація в сфері кримінального правосуддя має серйозні тенденції до зростання, про що свідчать дані фундаментальних кримінологічних досліджень останніх років (Агеев В.В. Преступность XX века М., 1997 г.). Така практика має цілий ряд негативних наслідків, серед яких найбільш тривожними є порушення прав і інтересів як постраждалого, так і гаданого злочинця; неможливість вирішення завдань кримінального судочинства; перетворення жертви в потенційного завдавача шкоди; зростання латентних злочинів. Ці обставини не тільки перешкоджають, але і значно віддаляють формування правової держави в сучасній Україні.

Нарешті, *по-третє*, формування в жертви (а згодом, потерпілого) кримінально-процесуальної активності та її наступна реалізація в кримінальному судочинстві багато в чому обумовлені якістю самого кримінально-процесуального законодавства, його спроможністю не тільки дозволити суб'єкту повною мірою та в оптимальні терміни відновити порушену злочином рівновагу, але й здатність наданих законодавством процесуальних засобів для реалізації активної позиції повною мірою (іншими словами, «місткість», здатність охопити всі прояви кримінально-процесуальної активності потерпілого). У зв'язку з цим, песимистичні показники процесуальної активності потерпілого, що відзначаються в сьогоденній Україні, у великій мірі зумовлені: 1) недостатньою стимулюючою силою норм кримінально-процесуального законодавства (жертви, а згодом – потерпілі, не вважають їх діючим засобом у відстоюванні і відновленні порушених злочином інтересів і тому рідко удаються до реалізації статусних прав у повному обсязі); 2) неналагодженістю механізму процесуального захисту законних інтересів потерпілого.

Ці та інші виділені раніше обставини обумовили об'єктивну необхідність удосконалення кримінально-процесуального законодавства саме як засобу формування і реалізації активної позиції потерпілого по кримінальній справі. Акцент на досудових стадіях зумовлений тією психологічною аксіомою, відповідно до якої найбільша інтенсивність у реалізації активної позиції по відновленню порушеної рівноваги виявляється, як правило, у початковий період, безпосередньо після вчинення злочинного посягання.

Ступінь наукової розробки проблеми. Проблеми участі потерпілого в кримінальному судочинстві традиційно не формували пріоритетні напрямки в кримінально-процесуальній галузі юридичної науки. Предмет дослідження окремих нечисленних монографій і публікацій складала переважно: питання правового положення потерпілого на досудових і судових стадіях (Альперт С.А., Батіщева Л.В., Божьев В.П., Вандишев В.В., Вернідубов И.В., Галаган И.С., Грошевий Ю.М., Дубінський А.Я., Дубрівний В.А., Кокорев Л.Д., Кучинська О.П. Лазарева

В.А., Леоненко В.В., Мартинчик Є.Г., Михайленко А.Р., Михеєнко М.М., Побігайло Г.Д., Потєружа І.І., Савінов В.Н., Савицький В.М., Сільчева Н.П., Строгович М.С., Шибіко В.П., Юрченко В.Є. й ін.); питання відшкодування заподіяної злочинної шкоди (Альперт С.А., Гошовський Н.І., Гузєла М.В., Зінатуллін З.З., Кривобок В.В., Мазалов А.Г., Малєїн Н.С., Нор В.Т., Понарін В.Я., Эрделєвський А.М., Яні П. та ін.). Окремі проблемні питання участі потерпілого в кримінальному судочинстві висвітлювались в роботах учених-криміналістів (Александров Ю.В., Аленін Ю.П., Биков В.М., Бурданова В.С., Доспулов Г.Г., Журавель В.А., Закатов А.А., Зеленковський С.П., Коновалова В.О., Мажитов Ш.М., Мудьогін Г., Порубов Н.І., Сідоров В.Є., Старушкевич А.В., Центров Є.Є., Шепітько В.Ю. та ін.), представників віктимологічного напрямку (Мишин Н.Я., Полубинський В.І., Рибальська В.Я., Туляков В.О., Турчин Д.А., Франк А.В., Шиканов В.І. і ін.), судової психології і психіатрії (Боброва І.Н., Бунєєв А.Н., Калашнік Я.М., Метелиця Ю.Л., Парфент'єва О.В., Шишков С.Н., Шостакович Б.В. та ін.) і деяких інших галузей права.

Разом с тим, власне проблема правової активності в кримінальному судочинстві, зокрема кримінально-процесуальної активності потерпілого, не була об'єктом комплексного дослідження. Найвні по цій проблематиці публікації (Альперт С.А., Грошевий Ю.М., Корнуков В.М., Шумилін С.Ф. і ін.) незважаючи на безумовну теоретичну і практичну цінність, носять скоріше розрізнений, епізодичний характер. Більшість теоретичних і практичних аспектів формування і реалізації активної позиції потерпілого в кримінальному судочинстві, зокрема, на досудових стадіях, у даний час залишаються недослідженими.

Ця ситуація в кримінально-процесуальній галузі юридичного знання ускладнюється тією обставиною, що більшість наявних у соціології і теорії права наробітків із проблем соціальної, соціально-правової активності особистості (Абрамова Н.Т., Ануфрієв Е.А., Ареф'єва Г.С., Беякович Н.Н., Воробйов Н.Е., Казимірчук В.П., Кожевніков С.Н., Константинов В.Н., Медведєв Н.А., Мордкович В.Г., Оборотов Ю.А., Овчинніков В.Ф., Оксамитний В.В., Протасєня П.Ф., Станкевич А.П., Щєрбакова Н.В. і ін.) із зміною соціально-економічної, політичної і психологічної атмосфери в сучасній Україні, втратили свою актуальність. Проте, традиція спадкоємності, ґрунтовності і наукова коректність викладених у цих роботах результатів, їх критичне осмислення дозволили дисертанту використати ряд важливих базових положень.

Таким чином, відсутність на сьогоднішній день цілісного дослідження проблеми формування і реалізації кримінально-процесуальної активності потерпілого, а також невирішеність багатьох пов'язаних із цим дискусійних питань правового положення потерпілого на досудових стадіях стали об'єктивною причиною формування даної теми дисертації.

Метою дослідження є системний аналіз галузевого правового забезпечення формування і реалізації кримінально-процесуальної активності потерпілого на досудових стадіях із позицій інструментального і "мотиваційно-стимулюючого"

(А.В.Малько) підходів. Дисертант при цьому зважився подати безпосередньому освітленню процесуальних засобів, у якості вихідних теоретичних посилок, – загальноправову та соціально-психологічну характеристики соціально-правової активності особистості.

Завдання дослідження. Виходячи з загального задуму, у роботі виділяються з всіх інших слідуючи основні завдання:

- розкрити взаємозв'язок понять правового статусу й активності особистості, визначивши спочатку роль активності особистості в механізмі побудови правової держави;

- виробити підхід до розуміння соціально-правової активності особистості, який відбивав би сучасні соціально-психологічні тенденції в українському суспільстві;

- на основі виділених характерних ознак соціально-правової активності особистості сформулювати відповідне галузеве поняття кримінально-процесуальної активності потерпілого;

- показати загальну характеристику об'єктивних і суб'єктивних чинників, які впливають на формування кримінально-процесуальної активності потерпілого, і виділити чинники, що підлягають нормативному впливу;

- виділити узлові групи проблемних питань, пов'язаних із реалізацією кримінально-процесуальної активності потерпілого, і намітити можливі засоби їх розв'язання в межах реформи кримінально-процесуального законодавства.

Методологія дослідження. Робота базується на позитивному й критичному аналізі великого філософського матеріалу, юридичної, соціально-психологічної та іншої літератури, нормативно-правового масиву, узагальненні відповідно мети та завдань дослідження практики. Дослідницька методологія базується на положеннях теорії пізнання (із використанням таких принципів наукового мислення, як індукція, дедукція (аксіоматичний і конструктивний методи), аналіз і синтез, порівняння, спостереження); при розгляді конкретних питань широко застосовувалися частково-наукові методи, вироблені загальною теорією права (конкретно-соціологічний, порівняльно-правовий, формально-юридичний, на певному етапі дослідження – моделювання), а також спеціальні методи (розвідувальне, описове дослідження й аналітичне дослідження з застосуванням методик опитування, спостереження й аналізу документів). Власним науковим положенням теоретико-правового і галузевого характеру передували ретельне вивчення й осмислення висновків, викладених у роботах учених, які займалися дослідженням відповідних проблем.

Теоретичну основу дисертації склали праці вчених в області загальної теорії права, кримінально-процесуального права, кримінального права, цивільного права і цивільного процесу, криминології, віктимології, соціології, філософії, загальної і юридичної психології, окремих прикладних напрямків у сфері загальної психології, судової психіатрії. В аспекті проблеми, яка розглядається, були дослідженні постанови Пленуму Верховного Суду України, а також ряд законопроектних робіт українських і російських авторів, у тому числі Модельний КПК СНД.

Нормативну базу роботи склали Конституція України, положення Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою, відповідні розділи інших міжнародних документів, чинне кримінально-процесуальне законодавство, відомчі акти, а також норми інших галузей права.

Емпірична база дисертації подана: 1) матеріалами 320 кримінальних справ, вивчених в архіві Одеського обласного суду і районних (міських) судів за період 1996-1998 років; 2) результатами опитувань 70 громадян, які стали безпосередніми жертвами злочинних посягань, і 80 співробітників оперативно-слідчого складу; 3) підсумками опитувань 150 осіб, визнаних у справі потерпілими; 4) матеріалами опублікованої практики; 5) аналізом узагальнень практики, проведеної співробітниками Верховного Суду України.

Наукова новизна дослідження значною мірою визначена самою постановкою проблеми в темі дисертації, відповідно до якої автор почав вперше в Україні єдине і наскрізне дослідження на монографічному рівні основних соціальних, психологічних і «інструментально-галузевих» граней формування і реалізації кримінально-процесуальної активності потерпілого.

Результати, що винесені на захист. Обраний автором комплексний міжгалузевий підхід до вивчення проблематики дисертаційної теми дозволив висунути ряд нових концептуальних у теоретичному плані і важливих у юридичній практиці положень, серед яких є наступні:

- виділено ряд аспектів загальнотеоретичної проблеми активності особистості в правовій державі; одночасно встановлена зумовленість процесу формування і реалізації активної позиції особистості якістю встановлених для цього юридичних механізмів, їх доступністю і послідовністю, а також наявністю гарантій досягнення в результаті цієї активності бажаного результату - відсутність таких гарантій провокує особистість до пошуку засобів вирішення проблемної ситуації поза сферою дії передбачених для цього юридичних механізмів;

- обґрунтовані актуальність і безпосередня значущість для кримінально-процесуальної діяльності загальнотеоретичної проблеми посилення правового стимулювання активної позиції особистості; при цьому автором вперше встановлена методологічна (концептуальна, інструментальна) цінність розробленого теорією права підходу, що мотиваційно стимулює, до проблеми удосконалювання галузевого кримінально-процесуального законодавства;

- встановлена теоретична і практична доцільність виділення загальнотеоретичної, соціальної, правової категорії активності в галузевий (кримінально-процесуальний) підвид і формулюється поняття кримінально-процесуальної активності. При цьому базовими критеріями, у контексті більш загального поняття соціально-правової активності, виступають: конструктивне сполучення з інтересами правосуддя й інших осіб, що беруть участь у справі, а також - законність (відповідність підстав, суб'єкта та засобу реалізації активної позиції вимогам кримінально-процесуального законодавства);

□ визначена сукупність чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру, що впливають на формування кримінально-процесуальної активності потерпілого; обґрунтовується супідрядність взаємозв'язку об'єктивного і суб'єктивного моментів; установлюється комплекс чинників, що мають безпосереднє процесуальне значення;

□ уточнені поняття, що складають у єдиному комплексі характеристику вимог, запропонованих специфічною дійсністю кримінального судочинства до інтелектуального потенціалу суб'єкта кримінально-процесуальної активності, зокрема – потерпілого;

□ виділені внутрішній (або структурний) і зовнішній (або функціональний) рівні, на яких формуються сучасні проблемні питання, пов'язані з «практичним життям» галузевого поняття правового статусу - процесуального статусу потерпілого. Увага дисертанта, згідно обраної теми, акцентується на проблемних питаннях зовнішнього (функціонального) рівня: найбільш дискусійні і проблемні положення процесуального статусу потерпілого об'єднуються у певні групи й одержують відповідне розрішення на основі аналізу галузевих теоретичних і законопроектних наробітків;

□ розроблені характеристика і класифікація нормативних засобів реалізації потерпілим кримінально-процесуальної активності на досудових стадіях, а також напрямки їх удосконалювання. В зв'язку з цим виділяються цілі і завдання суб'єкта, що розглядається, в стадії порушення і попереднього розслідування кримінальної справи, для досягнення яких пропонується відповідний комплекс процесуальних засобів;

□ обґрунтована необхідність процесуального захисту основних законних інтересів потерпілого для формування і реалізації кримінально-процесуальної активності; висувуються відповідні пропозиції по доробці чинного кримінально-процесуального законодавства і того, яке знову розробляється.

Наукова і практична значущість дисертації визначається наступними положеннями:

□ положення, розвинені в дисертації, можуть служити теоретичною основою для подальшого дослідження питань формування і реалізації кримінально-процесуальної активності інших суб'єктів кримінального судочинства;

□ в плані нормотворчої діяльності обґрунтовані пропозиції по удосконаленню кримінально-процесуального законодавства в сфері реалізації конституційних положень про право громадян на судовий захист (ст.55), недоторканність особистого життя (ст.32), повага честі і гідності (ст.3, 28), забезпечення безпеки (ст.3);

□ в плані правозастосовної діяльності – ряд положень дисертації може бути використаний у якості рекомендацій правоохоронним органам по встановленню психологічного контакту з потерпілим, створенню атмосфери конструктивного співробітництва, попередженню етично складних і морально неприйнятних ситуацій, попередженню порушень кримінально-процесуального законодавства;

□ в навчальному плані – положення дисертації можуть бути використані при вивченні відповідних розділів курсу кримінального процесу, криміналістики, юридичної психології, судової психіатрії, а також при підготовці відповідних навчальних і методичних посібників;

□ в правотворчій діяльності – сформульовані рекомендації можуть служити орієнтиром у розробці заходів щодо підвищення рівня правової культури населення і фахових знань робітників правоохоронних органів.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення, висновки і пропозиції, які містяться в дисертації, викладені в наукових публікаціях дисертанта і виступах на науково-практичних конференціях, що проводилися в Юридичному інституті Одеського державного університету ім.І.І.Мечникова (1996, 1997 рр.), в Одеській державній юридичній Академії (1998, 1999, 2000 рр.); на науково-теоретичному семінарі «Проблеми удосконалення кримінального та кримінально-процесуального законодавства України», організованому Національною юридичною Академією України ім.Ярослава Мудрого, Академією правових наук України, Міністерством юстиції України й Українською Правничною Фундацією (Харків, 1997 р.), на шостій регіональній науково-практичній конференції «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні», організованої Львівським національним університетом ім.Івана Франка, Інститутом підвищення кваліфікації та переподготовки кадрів (Львів, 2000 р.).

Результати дослідження схвалені на розширених засіданнях кафедри кримінального процесу ОДЮА і використовуються в навчальному процесі та науково-дослідній роботі студентів. Сформульовані дисертантом пропозиції по вдосконаленню чинного кримінально-процесуального законодавства і такого, що знову розробляється, викладені в Доповідній записці, направлений до робочої групи Кабінету Міністрів по підготовці Проекту КПК. Окремі положення і висновки дисертації, що носять тактико-рекомендаційний характер, доповідалися на нарадах робітників оперативно-слідчого складу місцевих органів внутрішніх справ.

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладені в п'ятьох наукових статтях.

Структура дисертації обумовлена її цілями, завданнями, предметом і методом дослідження. Робота складається з вступу, трьох розділів, що об'єднують сім підрозділів, висновків, додатка, примітків і наукового апарата, поданого предметним покажчиком, покажчиком авторів і систематизованим бібліографічним списком (495 найменувань). Повний обсяг дисертації складає 276 сторінок, з яких 179 сторінок – безпосередньо текст дисертації.

ЗМІСТ РОБОТИ

У *Вступі* обґрунтовується вибір теми дисертаційного дослідження, її актуальність, визначаються мета і завдання роботи, її методологічні, теоретичні та емпіричні основи, формулюються наукова новизна і практична значимість, виділяються положення, що виносяться на захист, вказується апробація результатів дослідження, його структура та науковий апарат.

Розділ 1 «Соціально-правова активність особистості в механізмі побудови правової держави» складається з двох підрозділів, в яких розглядається, з використанням даних вітчизняних та іноземних дослідників комплексу взаємопов'язаних питань, які дозволяють встановити суттєві ознаки соціально-правової активності громадян в сучасних умовах та її роль у формуванні правової держави в Україні. Особлива увага, яка була приділена у другому підрозділі проблемам сучасного «звучання» категорії соціальної активності, обумовлена дедуктивним методом наукового пізнання, який вибраний автором для дослідження підвиду соціально-правової активності – кримінально-процесуальної активності потерпілого.

В *підрозділі 1.1. «Теоретичні питання положення особистості в правовій державі»* на основі аналізу досягнень теорії права, у тому числі досліджень з проблем правової держави, розкриваються найважливіші аспекти взаємовідносин особистості і держави, акумулюємих у категорії *правового статусу*. Автор, розділяючи висказану в спеціальній літературі думку про здатність правового статусу об'єктивно відображати як переваги, так і недоліки реально діючої політико-юридичної системи, відзначає негативні та позитивні тенденції в сучасному процесі реформування правового статусу особистості. Одночасно акцентується увага на взаємообумовленості характеру, ступені інтенсивності реалізації правового статусу особистісним відношенням його носія, яке конкретизується в активній життєвій позиції. Відзначаючи характерну активність особистості в правовій державі властивість обмежувати владу, дисертант підкреслює, що сам процес формування активності особистості в значній мірі визначається наперед якістю юридичних механізмів, їх доступністю і послідовністю, наявністю гарантій досягнення мети в результаті цієї активності. Відсутність таких гарантій примушує особистість до пошуку способів вирішення проблемної ситуації поза сферою дії відповідних юридичних механізмів. Притримуючись актуального в останній час в теорії права мотиваційно-стимулюючого підходу, автор наполягає на тому, що юридичні норми, які фіксують такі механізми, самі виступають фактором впливу на формування і реалізацію активної позиції суб'єкта у відстоюванні своїх прав. При цьому акцентується увага на перспективності названого загальнотеоретичного підходу до кримінально-процесуальної дійсності, тому що відсутність лівих процесуальних механізмів для захисту і поновлення порушених злочином прав та інтересів підриває віру в авторитет державної влади, правоохоронних органів, знижує активний потенціал особистості, але і сприяє формуванню вкрай негативного відношення до кримінально-процесуального за-

конодавства як до «системи правил», за допомогою яких неможливо в повній мірі та в оптимальні терміни поновити порушену злочином рівновагу.

В підрозділі 1.2. «Соціально-правова активність особистості: поняття, сутність, форми прояву» автор систематизує виражені в спеціальній літературі погляди на сутність соціальної (у тому числі, соціально-правової) активності особистості. Обґрунтовується неможливість, з врахуванням реальної соціально-психологічної і ідеологічної атмосфери в сьогоденній Україні, використання, як базового, поняття соціальної активності, виробленого у попередньому історичному періоді. Дисертант пропонує відійти від традиційно принятих у спеціальній літературі поглядів на критерії прояву соціальної активності, формулює позицію відносно визначаючої ролі психологічного фактору в формуванні активності і обґрунтовує власний погляд на сутність і поняття соціально-правової активності. Для цього в окремий предмет аналізу виділяються такі конструкції, як *суб'єкт соціального діяння, соціальна значимість і критерії активності соціального діяння*. Обґрунтовується доцільність виділення загальнотеоретичної, соціальної, правової категорії активності в галузевий підвид – кримінально-процесуальну активність.

Розділ 2 «Кримінально-процесуальна активність потерпілого: проблеми формування в сучасній Україні» складається з двох підрозділів, об'єднаних єдиною метою: встановити природу кримінально-процесуальної активності потерпілого і фактори, що впливають на процес її формування.

В підрозділі 2.1. «Кримінально-процесуальна активність потерпілого: сутність, поняття, види, форми прояву» послідовно висвітлюються прояви активної позиції жертви (потерпілого), що зустрічаються на практиці, по відстоюванню порушених злочином прав та законних інтересів. З ряду критеріїв, але на основі єдиної «наскрізної» ознаки процесуальної значимості формулюються їх класифікаційні групи: *по способу реалізації активної позиції – процесуально значимі діяння санкціоновані, несанкціоновані і заборонені законом; по фактичній направленості – функціональні і дисфункціональні; по співвідносності з інтересами правосуддя – активність суб'єкта ділиться на конструктивну, деструктивну, байдужу*. Розкривається зміст кожної групи, аргументується соціальна корисність або шкідливість відповідних проявів активної позиції суб'єкта.

З урахуванням вихідного положення про співвідпорядкованість понять соціально-правової і кримінально-процесуальної активності дисертант обґрунтовує недостатність для формування поняття кримінально-процесуальної активності тільки ознаки процесуальної значущості. Причина в тому, що оперування лише вказаною ознакою для віднесення того або іншого діяння жертви (потерпілого) до кримінально-процесуальної активності, неминуче приводить до висновку про те, що деякі негативні елементи з класифікаційних груп по праву можна вважати проявами соціально-правової активності. Таке широке тлумачення, по-перше, не відповідає виділеним раніше ознакам соціально-правової активності, і, по-друге, вимагає залучення додаткових ознак кримінально-процесуальної активності, які стали б «базовими» у формуванні відповідного поняття. Такими автор вважає: *конструктивну поведінку з інтересами правосуддя і інших осіб, що беруть участь в справі; а та-*

кож законність – відповідність підстави, суб'єкта і способу реалізації активної позиції вимогам кримінально-процесуального законодавства.

Виділяються структурні рівні (внутрішній – на рівні свідомості; зовнішній – на рівні поведінки) кримінально-процесуальної активності. Теоретична і практична значущість такого розчленування обґрунтовується наявністю ряду суб'єктивних і об'єктивних обставин, які перешкоджають активному способу відношення, що зародився в свідомості, до процесуально значущих явищ реалізуватися в кримінально-процесуальній дійсності. На основі аналізу спеціальної літератури з даною проблематики констатується традиційна пріоритетність дослідження зовнішнього («діяльносного») рівня кримінально-процесуальної активності. Обґрунтованість подібної «однобічності» наукових інтересів автор аргументує тим, що правовою регламентацією охоплюється лише діяльна частина поведінки особистості. Суб'єктивна, внутрішня сторона кримінально-процесуальної активності залишається поза цими межами, оскільки психічні процеси не піддаються прямому правовому регулюванню. З цієї ж причини в подальших розділах дисертації, присвячених проблемам нормативного забезпечення реалізації активної позиції потерпілого, мова йде переважно про другий «діяльностний» рівень.

Підрозділ 2.2. «Загальна характеристика чинників, які впливають на формування кримінально-процесуальної активності потерпілого» присвячений дослідженню тих перешкод об'єктивного і суб'єктивного характеру, які зустрічаються на шляху формування кримінально-процесуальної активності суб'єкта, який розглядається. Встановлюється, що кримінально-процесуальна активність як спосіб відношення до процесуальної дійсності є лише продуктом дії формуючих її явищ, процесів, різноманіття яких об'єднується в дві взаємодіючі сукупності чинники об'єктивної і суб'єктивної властивості. Їх взаємовплив носить швидше супідрядний характер, тобто явища об'єктивної реальності надають значний вплив на суб'єктивні процеси (формування, наприклад, мотиваційної бази).

До групи *об'єктивних чинників* автор відносить: соціальне середовище з характерними останнім часом, за даними українських соціологів, соціальною нестабільністю, соціальною незапитанністю (відчуженістю), соціальним цинізмом і таким його виявом, як тотальний правовий нігілізм; саму ситуацію кримінального судочинства, в напруженій атмосфері якої суб'єкт вимушений формувати, а як наслідок, і реалізовувати активну позицію у справі. При цьому автор послідовно освітлює обставини, які займають істотне місце в генезисі напруженої ситуації кримінального процесу.

Викладаючи *чинники суб'єктивної властивості* (група суб'єктивних стресогенних чинників; група мотивують чинників; група чинників, що відбивають індивідуальну характеристику суб'єкта кримінально-процесуальної активності), дисертант акцентує увагу на такому елементі індивідуальної характеристики, як інтелектуальний рівень розвитку, який грає визначальну роль не тільки в формуванні способу відношення жертви (потерпілого) до процесуально значущої ситуації, але і у виробленні критеріїв галузевої дєздатності. З цією метою автор, спираючись на

дані філософії і загальної теорії права, уточнює зміст запропонованої в літературі (Ю.Л. Метелиця) категорії *розуміння* стосовно проблеми кримінально-процесуальної діяльності потерпілого.

Розділ 3 «Реалізація кримінально-процесуальної активності потерпілого на досудових стадіях» охоплює проблеми галузевого «інструментального» забезпечення процесу формування і реалізації потерпілим кримінально-процесуальній активності.

У підрозділі 3.1. «Проблеми набуття процесуального статусу потерпілого» автором досліджується комплекс невирішених на сьогоднішній день ні в чинному кримінально-процесуальному законі, ні в останніх варіантах (1996 р., 1999 р.) Проекту КПК, питань, пов'язаних з проблемами набуття суб'єктом процесуального статусу потерпілого. При цьому дисертант виходить з того, що в правовій державі суб'єкт повинен виявляти санкціоновану законом активність в рамках *права на судовий захист*, передбаченого Конституцією (ст. 55) для захисту і відновлення порушених (в тому числі – злочином) прав і інтересів. Реалізація активної позиції передбачає наявність у суб'єкта (в цьому випадку – жертви злочинного посягання) певних юридичних повноважень, його законну «залученість» у відповідний юридичний процес, в рамках якого вирішується питання про захист і відновлення інтересів суб'єкта, законності і обґрунтованості його домагань. Наявність і об'єм таких повноважень визначається юридичним статусом, що співвідноситься із заявленими вимогами, а легітимність «залучення», «асоціювання» у відповідний процесуальний механізм – дотриманням передбачених належним нормативним актом основ і процедурних вимог для набуття даного статусу.

Таким статусом, що дозволяє жертві злочинного посягання виявити свою правову активність в реалізації конституційного права на судовий захист, є процесуальний статус потерпілого, підстави і процедурний механізм набуття якого врегульовані кримінально-процесуальним законодавством. На основі аналізу спеціальної літератури, чинного КПК виділені внутрішній (або структурний) і зовнішній (або функціональний) рівні, на яких формуються сучасні проблемні питання, пов'язані з «практичним життям» галузевого поняття правового статусу процесуального статусу потерпілого. Автор розкриває зміст обох рівнів і на основі критичного осмислення поглядів, які є в спеціальній літературі з цих питань, виробляє власну позицію. При цьому, з урахуванням теми дисертації, увага дисертанта акцентується на проблемних питаннях зовнішнього (функціонального) рівня.

З цієї метою вказані питання заздалегідь об'єднуються в чотири вузлові групи: *по суб'єкту* (носієві) процесуального статусу потерпілого; *по підставах набуття процесуального статусу*; *по моменту набуття процесуального статусу*; *по об'єму повноважень і їх практичній реалізації*. На основі ретельного аналізу галузевих теоретичних і законопроектних напрацювань дискусійні питання кожної з чотирьох груп (**проблеми** віку суб'єкта процесуального статусу потерпілого; кримінально-процесуальної ліздатності; правонаступництва в кримінальному судочинстві; можливості набуття статусу потерпілого у разі незакінченого злочину або у разі завдання шкоди суспільно небезпечним діям, яке підпадає під ознаки злочину;

процесуального моменту набуття статусу потерпілого і т.д.) отримують відповідане вирішення.

У підрозділі 3.2. «Нормативні способи реалізації кримінально-процесуальної активності потерпілого: проблеми удосконалювання» на основі аналізу кримінально-процесуального законодавства розробляється характеристика і класифікація нормативних способів реалізації потерпілим кримінально-процесуальної активності на досудових стадіях. Виділені в підрозділі 2.1. форми вияву активної позиції, які схвалюються законом, в кримінальній справі конкретизуються в окремих правомочностях суб'єкта (потерпілого). При цьому, об'єднуючи їх в нижченаведені групи, дисертант дотримується раніш визначених певних критеріїв віднесення того або іншого процесуального діяння до виявів саме активної позиції, враховуючи вимушений характер самої природи кримінально-процесуальної активності: а) безпосередня участь в процесуальних діях, що проводяться з власної ініціативи, з ініціативи інших суб'єктів, внаслідок закону; б) заявлення наміру (вимоги) брати участь в процесуальних діях, що проводяться з власної ініціативи, з ініціативи інших суб'єктів, внаслідок закону; в) заявлення вимог про здійснення процесуальних дій іншими суб'єктами; г) оскарження процесуальних дій, вчинених іншими суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності. Вказані процесуальні правомочності, надані законодавством для реалізації суб'єктом активної позиції в справі, здійснюються двома основними взаємопов'язаними способами: процесуальна дія, викликана власним рішенням суб'єкта («процесуальна акція») і процесуальна дія, викликана рішеннями і діями (юридичними актами) інших суб'єктів («процесуальна реакція»). Названі способи реалізації активної позиції суб'єкта в кримінально-процесуальній сфері існують в формі конкретних прав.

Разом з тим, проведений дисертантом аналіз масиву кримінальних справ свідчить про «одноманітність» засобів, які використовуються потерпілим, що зумовлена рядом обставин. Аналізуючи їх, автор визначає основні напрями вдосконалення чинного законодавства. У зв'язку з цим виділяються цілі і завдання суб'єкта на досудових стадіях. У стадії порушення кримінальної справи мета жертви (заявника) визначається як настання належної реакції органів держави на заявлену вимогу (звертання суб'єкта). Оскільки належна реакція прогнозується суб'єктом як порушення кримінальної справи, остільки метою жертви на початковій стадії кримінально-процесуальної діяльності є порушення кримінальної справи у зв'язку зі зробленою заявою. Названа мета може бути досягнута при позитивному вирішенні комплексу завдань: а) подати заяву і домогтися її реєстрації; б) переконати правоохоронні органи в обґрунтованості і спроможності заявлених вимог; в) знати про прийняте правоохоронними органами рішення для того, щоб належним чином реагувати на результати, які не задовольняють цілям жертви в цій стадії.

У стадії попереднього розслідування мета суб'єкта бачиться у тому, щоб сутність і об'єм заявлених вимог були підтвержені матеріалами всебічно, повно, об'єктивно і оперативного розслідування, отримали подальший «рух», а обвинувачений постав перед судом. Бажаний результат може бути досягнутий при успіш-

ному вирішенні особою наступних завдань: **а)** своєчасно набути процесуальний статус, який дозволяє відстоювати свої вимоги – статус потерпілого, а у разі необхідності – статус цивільного позивача; **б)** своєчасно заявити вимогу про участь представника і перекладача; **в)** бути поінформованим про хід і досягнуті результати слідства, діях і основних рішеннях, що приймаються; **г)** знати про тих осіб, які ведуть розслідування у справі, і інших учасниках процесу, яким суб'єкт може заявити вивід; **д)** своєчасно реагувати на неправильні, необгрунтовані дії і рішення органів попереднього слідства, порушення своїх процесуальних інтересів; **е)** сприяти органам слідства в збиранні і перевірці доказів, вимагати повноту слідства.

Автор встановлює конструктивну взаємозалежність вирішення вказаних завдань з тими цілями і завданнями, які переслідують компетентні органи на досудових стадіях. Пропонується відповідний комплекс процесуальних засобів для вирішення кожного з перерахованих завдань. У зв'язку з цим намічаються основні напрями реформування діючого КПК в рамках судово-правової реформи, яка проводиться.

У підрозділі 3.3. «Захист процесуальних інтересів потерпілого як умова формування і реалізації його кримінально-процесуальної активності в справі» послідовно обгрунтовується необхідність вироблення інструментальних (кримінально-процесуальних) засобів захисту законних інтересів потерпілого для формування і повноцінної реалізації кримінально-процесуальної активності. З цією метою, на основі виробленого теорією права поняття законного інтересу формулюється галузеве поняття законного інтересу потерпілого. Критично осмислені класифікації законних інтересів потерпілого, що пропонувалися в спеціальній літературі. Зроблений висновок про те, що в основному сконструйовані раніше класифікаційні групи, незважаючи на свою оригінальність, все ж не дозволяють досить чітко окреслити коло тих інтересів, які не тільки формують, але і стимулюють або перешкоджають вияву потерпілим активності в процесі.

У зв'язку з цим дисертант на основі проведеного ним аналізу психологічного портрета жертви злочинного посягання, спеціальної літератури, ряду норм чинного законодавства, соціологічних досліджень виокремлював наступні основні групи інтересів потерпілої особи: *допроцесуальні інтереси*, які поділяються на матеріально-правові і моральні, потреба в задоволенні яких змушує жертву злочину звернутися за допомогою до держави як органу, що володіє владними повноваженнями і здатному сприяти. Другу групу утворюють *інтереси процесуального характеру*, що виникають після вступу потерпілої особи в сферу кримінально-процесуальних правовідносин. При цьому реалізацію процесуального інтересу не треба зволити в самозащиту діяльності потерпілих, оскільки вона підлегла здійсненню інтересів першої групи і повинна протікати за умови обов'язкового дотримання встановленої законом процесуальної форми.

Суть матеріально-правових інтересів складає відновлення порушеної злочинном майнової, моральної і фізичної рівноваги жертви, а також усунення негативних наслідків злочину. Інтереси морального характеру формуються потребами

помсти і відплати, що тісно переплітаються і які можуть бути об'єднані в одне загальне спрямування до моральної сатисфакції і виражатися в різних процесуально значущих діях. Тут же автор зазначає, що для деяких потерпілих саме задоволення моральних інтересів стає основною метою, коли відшкодування майнової і фізичної шкоди відходить на другий план. Дисертант дає докладну характеристику змісту кожної групи інтересів, вказуються ті грані, коли інтереси набувають протиправного характеру.

Названі групи інтересів, що формуються на допроцесуальному етапі активності потерпілого, зумовляють його звертання до правоохоронних органів з проханням про їх захист і є стимулом до енергійної діяльності протягом всього провадження у кримінальній справі. У цей період у особи, яка стала учасником кримінально-процесуальних правовідносин, як правило, виникають *інтереси процесуального характеру*. Тут дисертант зазначає, що найбільш несприятливе становище для потерпілого складається в сфері забезпечення інтересів процесуального характеру. Наслідком стає як зниження активності осіб, що отримали статус потерпілого, так і небажання звертатися за допомогою до правоохоронних органів. Зростання латентної злочинності і перетворення потерпілого в потенційної заповідювача шкоди (у разі самостійного «розслідування» і «застосування покарання») – прямі наслідки недостатньої законодавчої уваги до процесуальних інтересів особи. Найбільш істотні і характерні процесуальні інтереси дисертант об'єднує в наступні групи: а) достатня інформованість і розуміння своєї процесуальної ролі, функції, змісту процесуального статусу, механізму його реалізації і правових наслідків; б) всесторонність, повнота, об'єктивність розслідування кримінальної справи (конкретизується в прагненні потерпілих довести весь об'єм заподіяного збитку і перешкодити веденню слідства особам, що підлягають відводу; в) захист особистого життя потерпілого і його близьких від втручання правоохоронних органів, а у разі неминучості такого «вторгнення» з санкції закону – збереження в таємниці всієї наданої і вилученої інформації інтимного і особистого характеру; г) обмеження доступу засобів масової інформації до відомостей про особисте життя потерпілого і його близьких; д) безпека особиста, близьких родичів і членів сім'ї. Автор підкреслює, що наявність в законі суб'єктивних прав і процесуальних гарантій захисту процесуальних інтересів дозволить суб'єкту стати активним учасником кримінально-процесуальної діяльності.

У зв'язку з цим, на основі глибокого аналізу норм чинного кримінально-процесуального законодавства, порівняльного дослідження відповідних розділів вітчизняної і російської законопроектної практики висувуються пропозиції по доробці норм діючого і розроблюваного КПК; формулюються окремі теоретичні положення (процесуальні підстави, умови і межі допустимості «вторгнення» в особисте життя і т.д.); уточнюється, з використанням практики Європейського Суду з прав людини, суб'єктний склад осіб, які підлягають захисту в кримінальному судочинстві.

У висновках підводяться загальні підсумки дослідження всього комплексу теоретичних і практичних проблем, пов'язаних з формуванням і реалізацією кримінально-процесуальної активності потерпілого на досудових стадіях. Формулюються загальні і окремі положення теоретичного характеру, а також концептуально викладаються рекомендації з вдосконалення кримінально-процесуального законодавства. **Обґрунтовується:**

- необхідність надання жертві самостійного процесуального статусу «Постраждалого» з відповідним об'ємом процесуальних засобів і кореспондуючих ним обов'язків компетентних посадових осіб;
- необхідність передбачення в КПК оптимального і доступного механізму для набуття особою статусу потерпілого;
- необхідність розширення кола осіб, що визнаються потерпілими;
- встановлення формального процесуального моменту набуття особою статусу потерпілого;
- доцільність запозичення цивільного інституту процесуального правонаступництва;
- потреба в формуванні теоретичного поняття «процесоздатності», мета якого – теоретична фіксація системи основ надання обов'язкової процесуальної підтримки, для їх подальшого закріплення в позитивному праві;
- необхідність розширення кола потерпілих, яким забезпечується участь представника в обов'язковому порядку;
- необхідність перегляду існуючого на цей час об'єму процесуальних прав потерпілого;
- необхідність встановлення випадків обов'язкової участі як представника – адвоката;
- необхідність передбачення в кримінально-процесуальному законодавстві процесуальних заходів захисту найважливіших законних інтересів потерпілого, виникаючого в зв'язку з участю у провадженні по кримінальній справі і інш.

3 теми дисертації опубліковані наступні роботи:

1. Гурджи Ю.А. Процессуальные вопросы защиты прав потерпевшего при производстве «скрытого» опознания. - В сб.: Актуальные проблемы государства и права. - Вып. 4.- Одесса, 1997.- С.251-256.

2. Гурджи Ю.О. Кримінально-процесуальна дієздатність потерпілого: проблеми обмеження і втрати // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ України. - 1998.- №3.- С.51-55.

3. Гурджи Ю.А. Интересы в механизме формирования уголовно-процесуальной активности потерпевшего В сб.: Актуальные проблемы держави та права. - Вып. 5.- Одеса, 1998.- С.119-125.

4. Аленин Ю.П., Гурджи Ю.А. Внепроцессуальная активность жертвы преступления и проблемы своевременности в уголовном судопроизводстве. - В сб.: Актуальні проблеми держави та права. - Вип.5.- Одеса, 1998.- С.132-137.

5. Гурджи Ю.О. Проблеми правового становища жертви злочину в кримінальному судочинстві // Вісник Верховного Суду України. - 1999.- №4.- С.42-45.

Анотація

Гурджи Ю.О. Проблеми формування і реалізації кримінально-процесуальної активності потерпілого на досудових стадіях. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2000.

Дисертація присвячена комплексному розгляду теоретичних і практичних проблем і шляхів їх вирішення, пов'язаних з формуванням і реалізацією на досудових стадіях кримінального судочинства кримінально-процесуальної активності потерпілого. Результатом дослідження є розкриття природи кримінально-процесуальної активності потерпілого в кримінальному судочинстві, а також теоретичне обґрунтування і формулювання на цій підставі пропозицій по доповненню і зміні діючого законодавства, включенню запропонованих положень в новий Кримінально-процесуальний кодекс України.

Ключові слова: потерпілий, кримінально-процесуальна активність, досудові стадії, процесуальні гарантії.

Аннотация

Гурджи Ю.А. Проблемы формирования и реализации уголовно-процессуальной активности потерпевшего на досудебных стадиях. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.09 – уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза. Национальная юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого. Харьков, 2000.

Диссертация посвящена комплексному рассмотрению теоретических и практических проблем и путей их решения, связанных с формированием и реализацией на досудебных стадиях уголовного судопроизводства уголовно-процессуальной активности потерпевшего. Диссертация состоит из введения, трёх разделов, выводов, примечаний, приложения и научного аппарата, представленного соответствующими указателями и систематизированным библиографическим списком.

Во введении обосновывается актуальность темы диссертации, её научная новизна и практическая значимость, апробация основных результатов исследования.

В первом разделе рассматриваются вопросы положения личности в правовом государстве, проблема места и роли активности субъекта в механизме его формирования; анализируются понятие социально-правовой активности личности, сущность и формы её проявления.

Второй раздел диссертации посвящен изучению сущности, видов и форм проявления уголовно-процессуальной активности потерпевшего, а также обзору наиболее значимых факторов, влияющих на её формирование в современной Украине.

В третьем разделе исследуются вопросы нормативного уголовно-процессуального обеспечения реализации уголовно-процессуальной активности потерпевшего на досудебных стадиях, в том числе, проблемы: приобретения соответствующего процессуального статуса, расширения объема процессуальных средств для реализации потерпевшим активной позиции в деле, защиты процессуальных интересов потерпевшего.

Выводы представляют собой концептуальное изложение базовых теоретических положений диссертации, а также рекомендаций автора, направленных на совершенствование действующего и вновь разрабатываемого уголовно-процессуального кодекса, повышение эффективности взаимодействия следственных органов и потерпевших.

В диссертации акцентируется внимание на том, что формирование у жертвы (а впоследствии, потерпевшего) уголовно-процессуальной активности и её последующая реализация в уголовном судопроизводстве во многом обусловлены качеством самого уголовно-процессуального законодательства, его способностью не только позволить субъекту в полной мере и в оптимальные сроки восстановить нарушенное преступлением равновесие, но и пригодность предоставляемых законодательством процессуальных средств для реализации активной позиции в полной мере (другими словами, «вместимость», способность охватить все проявления уголовно-процессуальной активности потерпевшего).

В этой связи, отмечаемые в сегодняшней Украине пессимистичные показатели процессуальной активности потерпевшего в большой степени обусловлены: 1) недостаточной стимулирующей силой норм уголовно-процессуального законодательства (жертвы, впоследствии – потерпевшие, не считают их действенным средством в отстаивании и восстановлении нарушенных преступлением интересов и потому редко прибегают к реализации статусных прав в полном объеме); 2) неотлаженностью механизма процессуальной защиты законных интересов потерпевшего.

Эти обстоятельства обусловили объективную необходимость в усовершенствовании уголовно-процессуального законодательства именно как средства формирования и реализации активной позиции потерпевшего по уголовному делу.

Ключевые слова: потерпевший, уголовно-процессуальная активность, досудебные стадии, процессуальные гарантии.

Summary

Gurdji Ju. O. Problems of forming and realisation of criminal-procedural activity of a person who suffer[s] from crime on pre-trial stages.— Manuscript.

Candidate thesis in law, speciality 12.00.09 – criminal procedure and criminalistics; judicial examination.— National Academy of Law of Ukraine named after Yaroslav Mudriy. Charkiv, 2000.

The thesis is dedicated to complex analysis of theoretical and practical problems and ways of their solving concerning criminal procedural activity of a person who suffer[s] from crime forming and realization on pre-trial stages of criminal procedure. The result of analysis is criminal-procedural activity's of a person who suffer[s] from crime in criminal procedure nature discovering, theoretical background making and constituting on that basis of some propositions on addition and making changes in legislation in force, implementing of such propositions in the new Code of Criminal procedure of Ukraine.

Key words: a person who suffer[s] from crime, criminal-procedural activity, pre-trial stages, procedural guarantees.

